

33-Mavzu: XX asrda aholi geografiyasi

Reja:

1. **XX asrgacha Aholi geografiyasining rivojlanishi**
2. **XX asrda Aholi geografiyasini rivojlanishi**
3. **O'tgan asrda O'zbekistonda aholi geografiyasi**

Tayanch tushunchalar: aholi tarkibi, odam geografiyasi, antropogeografiya, g'ayriilmiy nazariyalar, antimum nazariyasi, demografiya.

1. **XX asrgacha Aholi geografiyasining rivojlanishi.** Geografiya fani aholi va unga taalluqli bo'lgan ma'lumotlarni qadimdan o'rganib kelgan. Masalan: 1650-yilgda Vareniy (Varenius)ning niderlandiyada bosilib chiqan "Umumiy geografiya" nomli asaridayoq aholiga tegishli ko'pgina masalalar geografiya o'rganadigan muammolar qatoriga kiritilgan edi. Varenius geografiyani ikkita katta bo'limga bo'lgan.

1. *Asosiy (umumiy) geografiya.*

2. *Ayrim mamlakatlarni o'rganadigan hususiy geografiya (mamlakatshunoslik).*

Ana shu hususiy geografiyaning iqtisodiy geografiya bo'limi o'rganadigan, masalalar orasida aholining tarkibi, turmushi, iste'mol qiladigan ovqatlari, daromadi, bitim darajasi, hunarmandchilik, savdo aloqalari, tug'ilgandan o'lguncha bo'lgan urf-odatlar, siyosiy tuzum, shaharlari kabi ko'rsatkichlar bo'lgan. Ammo u paytlarda va undan keyin ham uzoq davrlar davomida aholi geografiyasi geografiya fanining alohida yo'nalish sifatida tashkil topmagan edi.

Faqat XIX asrga kelib, dastavval Germaniyada va keyinchalik G'arbdan boshqa davlatlarga antropogeografiya paydo bo'laboshladi. Antropogeografiyaning asoschisi nemis geograf Fridriz Rassek (1844-1904) bo'lib, bu yo'nalish geografning getertinizmning bulgar-matematistik konselsiyasiga asoslanardi va aholi geografiyasidagi tabiiy sharoitning tasiridan deb tushuntirishga urinar edi. XIX asr ohiri XX asr boshlarida G'arbiy Yevropada (asosan Fransiyada) odam geografiyasi deb nomlangan yo'nalish ham vujudga keladi. Fransuz geograflari T.Vidan (1869-1930) bu yo'nalishning asoschilari edilar. Bu yo'nalish ham aholi

geografiyasi masalalarini tushuntirishda jamiyat taraqqiyotining haqiqiy qonunlariga emas, balki burjua falsafasi, siyosiy, iqtisodiy va tarihining konsensiyalariga asoslangan. Bu yo'nalish nomoyondalari tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi, tabiat bilan aholi o'rtasidagi munosabatlar va aloqalarni ilmiy asosda o'rganmasdan, balki alohida bir odamning tabiat bilan o'zaro munosabatlari va bir-biriga ta'sirini o'rganish bilan shug'ullanganlar. Shuning uchun ham ular o'z fanlarining nomini aholi geografiyasi emas, odam geografiyasi deb atashgan. MDH davlatlariga XX asrga qadar geografiyasiga taalluqli yirik ilmiy asarlar juda kam edi. Chunki aholi geografiyasi geografiyasining maxsus tarmog'I sifatida ham tashkil topmagan edi. Ana shu davrda ota-bola Pyotr Petrovich Setyonov Petrovich Setronov Tanishanskiy (1870-1942) haqida Aleksandr Avonovich Voeynovning (1842-1916) ishlari alohida o'rin egallaydi. P.P. Semyonov –Tanshanskiy XIX asr o'hirida Rossiya aholisi va aholi punktlarini geografik ahaliz qilgan, bir necha ishlar bajargan. U o'zining 1871 yilda chiqqan “Imperiya aholisining taqsimlanish sabablarga ko'ra, Rossiya Yevropa qismida aholining zichligi” nomli asarida aholi zichligi kartasini batafsil va mazmundor analiz qilgan. 1863-1885 yillarda P.P.Semyonov Tyanshanskiy “Geografik statistic lug'at” tuzdi.

Lug'atda Rossiyaning barcha shaharlari, stansiya va yirik qishloqlariga xarakteristika berdi. U Rossiya qishloqlariga birinchi bo'lib, batafsil sotsial-iqtisodiy xarakteristika berdi, ularni 27 tipga ajratdi. Ayniqsa uning “Muraevenenaya vokost” (1880) asari alohida diqqatga sazovordir. Bu asarda aholini va qishloq aholi manzilgohlarining kompleks geografik enepedissiyalar yordamida o'zgarishi bo'yicha birinchi tajriba bo'lib, o'sha davrda Rossiya va chet mamlakatlarda aholigabag'ishlangan ishlar orasida o'z ilmiy saviyasiga ko'ra birmuncha yuqori turar edi.

2. XX asrda Aholi geografiyasini rivojlanishi

Ma'lumki. P.P.Semyonov-Tyanshanskiy “Rossiya vatanimizning to'la geografik tasviri” (1899-1914) nomli ko'p tomli nashrning asosiy tashkilotchisi edi. Bu olorda Rossiya turli qismlarining aholisi va aholi manzilgohlari harakteristikasiga keng o'rin berishgan. Pyotr Petrovich Semyonov-Tyanshanskiy o'g'li Veniamin

Petrovich Semyonov-Tyanshanskiy ham o'z ishlarida aholini o'rganishga katta e'tirof bergan. Ayniqsa, uning "Yevropa Rossiyada shahar va qishloq" (1910) nomli asari muhim fantalogik asari ma'lumotlarga boyligi va ilmiy analizdan ba'zi yangicha yondoshishlari bilan diqqatga sazovordir. Keyinchalik (1922-1925) V.P.Semonov-Tyanshanskiy raxbarligida Rossiya Yevropa qismining 46 varaqdan iborat aholi zichligi kartasi tuzildi (dazimetrik karta). O'sha davrda bunday karta boshqa birorta ham mamlakatda tuzilmagan edi. Aholi geografiyasi bo'yicha revolyutsiyadan avval nashr etilgan asarlar orasida mahshur geograf Aleksandr Ivanovich Vosikof o'z asarlarida alohida o'rin egallaydi eng muhimi shuki, A.I.Voyekov o'z ishlarida antropogeografiya ta'siriga berilmadi. U "Yer shari aholisini tabiiy sharoiti va kishilar faoliyatiga qarab taqsimlanishi" (1906), "Yevropa Rossiyasi va G'arbiy sibir qishloqlarining gavjumligi" (1909) kabi asarlarida tabiat va aholiga jonli, qiziqarli geografiik ta'rif berish namunasini ko'rsatdi.

A.I.Voeykov aholining hududiy taqsimlanishida tabiiy sharoit emas, balki odamlarning o'zi hal qiluvchi rol o'ynadi degan xulosaga keldi. Bu esa, o'sha davrda hukmron bo'lgan antropogeografik ta'limoti butunlay qo'shilmaslik edi. U aholining shaharlar bilan qishloqlar o'rtasida taqsimlanishi, bu protsessning rivojlanishini analiz qilib shaharlarni o'rganishda ularning ma'muriy-yuridik tomonlariga emas, balki iqtisodiy ko'rsatkichlariga ahamiyat berish muhimligini qayd qildi. Bu esa o'sha davr uchun muhim progressiv qarash edi. Chunki, shaharlarni o'rganishda, birinchi navbatda ularning iqtisodiy rolini (xalq xo'jalik funksiyasini) tahlil qilish zarurligi hozirgi zamon aholi geografiyasida ham asosiy prinsipial masalalardan biridir. A.I.Voeykov bu ishida «Millioner shaharlar» atamasini birinchi bor ishlatdi va fanga kiritdi. A.I.Voeykov aholi geografiyasi masalalari sotsial-iqtisodiy fanlarga katta ahamiyat berib, o'z davri olimlaridan ancha yuksak pog'onaga ko'tarila oldi. Shunday qilib, XX asrga kelib aholini geografik nuqtai – nazardan o'rganishda ayrim yutuqlar qo'lga kiritilganiga va geograflarning ishlari ilmiy saviyasi bo'yicha g'arbdagi antropogeografiya va odam geografiyasi nomoyondalarining ishlariga nisbatan ancha yuqori turgan.

Lekin bu davrda O'rta Osiyoda, jukladani O'zbekistonda aholi geografiasini fan sifatida, iqtisodiy geografiasining muhim tarmog'i sifatida tashkil topmagan edi. Aholi geografiasini iqtisodiy geografiasining alohida muhim uzviy qismi sifatida mamlakatimizda sobiq ittifoq davrida shakllandi.

Ma'lumki, sobiq ittifoqning dastlabki yillarida rejali ijtimoiy xo'jalik sharoitida iqtisodiy geografiasini fani tashkil topa boshladi. Iqtisodiy geografiasini fanining shakllanishi va rivojlanishida, uning asosiy nazariy-metodologik masalalarini ishlab chiqishda N.N.Baranskiyning roli ayniqsa katta bo'ldi. Davr taqozosi bilan iqtisodiy-geograflar asosan sanoatni hududiy joylashtirish va iqtisodiy rayonlashtirish masalalari bilan ko'proq shug'ullanishdi. 1940 yillargacha aholi geografiasining faqat shaharlar geografiasini yo'nalishinigina ancha rivoj topdi. Chunki, shaharlar muammosi «ishlab chiqarish markazlari», «Sanoat tugunlari» va «Iqtisodiy rayonlarning asosiy yadrolari» sifatida iqtisodiy geografiasining boshqa sohalarida ham o'rganiladi. Shaharlar geografiasining rivojlanishida ham N.N.Baranskiyning xizmati katta. Deyarli barcha geograflar shaharlarni geografik jihatdan o'rganish haqida N.N.Baranskiy yozgan-nazariy maqolalarga hozir ham suyanishadi. II jahon urushidan keyingi yillarda esa, aholi geografiasining turli yo'nalishlari bo'yicha ilmiy ishlar, ekspeditsion tadqiqotlarni kuchayib ketdi.

Aholi geografiasining metodologik va metodik masalalari ishlab chiqildi. Shaharlar geografiasini bilan bir qatorda, qishloq aholi manzilgohlarini o'rganish, aholi geografiasining umumiy masalalari, aholining migratsion harakatlari, mehnat resurslaridan unumli foydalanishning geografik aspektlarini tadqiq qilish, aholini kartaga tushirish kabi yo'nalishlar bo'yicha ko'plab qimmatli ishlar bajarildi. Aholi geografiasining rivojlanishi, tashkil topishi va turli tarmoqlarining shakllanishida N.N.Baranskiy bilan birga R.M.Kabo, O.L.Konstantinov, Yu.G.Saushkin, V.V.Popshishevskiy, N.I.Lyainov, S.A.Kovolyov va boshqa olimlarning xizmatlari katta. Aholi geografiasining, ayniqsa keyingi yillarda yangi bosqichga ko'tarilmoqda, turli yo'nalishlar bo'yicha olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishlaridagi sifat o'zgarishlari va yangi yutuqlar bilan birgalikda, chuqur

umumlashtirishlar hamda kompleks yondoshishni talab qiluvchi sintetik tadqiqotni aholi va aholi manzilgohlarining xududiy xususiyatlariga qarab rayonlashtirish» (O.A.Konstantinov), «Aholi punktlarining yagona sistemasi» (B.S.Xorev) va aholi hamda aholi punktlarini o'rganishda sistema nazariyasi nuqtai nazardan yondashish kabilar ana shular jumlasidandir.

Aholi geografiyasi eng yangi metodlarni qo'llash bo'yicha ham ancha ilgari siljidi. Jumladan matematik metodni qo'llash bo'yicha aholi geografiyasi iqtisodiy geografiya fanining barcha tarmoqlari orasida alohida o'rin tutadi va bu sohada ham salmoqli yutuqlar qo'lga kiritildi. (N.I.Blotko, Yu.V.Medvedov va boshqalarning ishlari) Aholi geografiyasining juda ko'p muhim, prinsipial masalalari bo'yicha fikr almashish, ilmiy-tadqiqot ishlarini kuchaytirishda Geografiya jamiyati tomonidan olib borilayotgan ishlar ahamiyatidir.

3. **O'tgan asrda O'zbekistonda aholi geografiyasi.** Respublikamiz xududida aholini o'rganishga qadimdan asos solingan. Chunki, Al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek, Bobur, Maxmud Qoshqariy, Alisher navoiy kabi allomalarimiz asarlarida aholi masalalariga e'tibor berilgan. 1926 yilda respublikada aholi ro'yxati o'tkazilishi aholini chuqurroq o'rganishga dastlabki ilmiy qadam bo'ldi. Respublikamizda XX asrning II yarmida aholi geografiyasi fan sifatida rivojlandi. Respublikamizda «Geografiya jamiyati» faoliyatida, demograf olimlar tadqiqotlarida aholi geografiyasi fanining rivojlanishini ko'rishimiz mumkin. Hozirgi kunda «Aholi geografiyasi», «Demografiya asoslari» fanlari mustaqil fan sifatida rivojlanmoqda.

O'zbekistonda demografik bashoratlar ishlab chiqish, aholishunos olim M.K.Qoraxonov rahbarligida 1962-80 yillarda ishlab chiqilgan. Keyinchalik respublikada Mullajonov, Ubaydullaeva, Ali Qorayev, Buriyeva, Maksakova, Soliev va boshqalar fan rivojiga xissa qo'shib kelmoqdalar.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. *Aholi to'g'risida dastlabki fikr kimning asarida etirof etilgan?*

2. *Odam geografiyasi yo'nalishi asoschilarining fikrlari qanday edi?*
3. *Antropogeografiya yo'nalishi qachon, qayerda yuzaga keldi?*
4. *Aholi to'g'risidagi g'ayriilmiy nazariyalarni izohlang.*
5. *A.Voeykovning aholi geografiyasiga qo'shgan hissalarini aytib bering.*
6. *Aholi geografiyasi fani rivojlanishiga hissa qo'shgan o'zbek olimlaridan kimlarni bilasiz?*

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Abduraxmanov Q.X., va boshqalar. Demografiya. Darslik. - T.: «Fan va texnologiya», 2014.-368 b.
2. Bo'rieva M.R., Tojiev Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. – T.: Tafakkur, 2011. – 159 b.
3. Корылов V.A. География населения. Учебное пособие. – М.: 1999. – 124 с.

Qo'shimcha adabiyotlar

4. Abdurahnmonov Q.X., Abduramanov X.X. Demografiya. O'quv qollanma. - T.: Noshir nashriyoti. – 2011.
5. Ata-Mirzaev O.B. Narodonaselenie Uzbekistana. – T., 2009.
6. Bo'rieva M.R., Tojiev Z.N. Aholi geografiyasi. Ma'ruzalar matni. – T., 2000.
7. Bo'rieva M.R., Egamova D.N. Dunyo aholisi: Rivojlanish jarayonlari (o'quv qo'llanma). – T.: Fan, 2008. – 156 b.
8. Narodonaselenie. Ensiklopedicheskiy slovar. – M., 1994.
9. Simagin Yu.A. Territorialnaya organizatsiya naseleniya. – M.: Izdatelsko-torgovaya korporatsiya “Dashkov i K”, 2004. – 244 s.
10. Tojiev Z.N. O'zbekiston aholisi: o'sishi va joylanishi (Monografiya). – T.: «Fan va texnologiya», 2010. – 276 b.
11. 2014 World Population Data Sheet of the Population Reference Bureau.

Elektron manbalar:

1. <http://www.demoscope.ru>.
2. <http://www.dmo.econ.msu.ru>.
3. <http://www.undp.org/popin/popin.html>.
4. <http://www.demography.narod.ru>